

ПАМЕТНИЦИ ЗА ГЕРОИТЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СМОЛЯНСКА ОБЛАСТ

Таня Марева

Хиляди родопчани вземат участие в Първата световна война, към която българската държава се присъединява на страната на Централните сили (Германия, Австро-Унгария, Турция) срещу Антантата (Англия, Франция, Русия). На 10/23 септември 1915 г. България извършва обща мобилизация, а на 1/14 октомври с обявяването на война на Сърбия влиза във военните действия, разтърсили целия свят и безвъзвратно променили нейната съдба. Известно е, че на фронта са изпратени над 1 милион български офицери, сержанти и войници. Над 100 хиляди от тях загиват, над 150 хиляди се завръщат ранени и военноинвалиди.

Липсват надеждни публикувани сведения колко точно мъже от Среднородопския край (приблизително покриващ съвременната Смолянска област) са призовани в армията и вземат участие в Първата световна война, но са хиляди. Но къде воюват те? Според военнотериториалното деление на Царство България през 1914 г. мъжкото население от селищата на север от Рожен подлежи на мобилизация в 21-а Рупчанска военна околия. 10-а Беломорска дивизионна област с щаб Гюмюрджина включва 37-о полково окръжие, към което се числят Пашмакли, Дарь-дере и Ксанти (Ст. Станчев. Военнотериториално деление на България от Освобождението до Първата световна война. – Военно-исторически сбор-

ник, 2010: 60, 63). Според различни архивни материали, научни изследвания и краеведска книжнина мъжете от Средните Родопи са мобилизирани в 10-и пехотен Родопски полк, както и в реорганизирания от негови части 85. пехотен полк; в 21. пехотен Средногорски полк; в 10-а пехотна Беломорска дивизия, в състава на 37-ми Пирински, 38-ми Одрински полк, 10-ти артилерийски полк, 10-та пионерна дружина, 54-ти Битолски полк. Тук да вмъкнем уточнение, че родените на юг от предела Рожен в присъединените към България след 1912 г. части в Среднородопския край за първи път воюват за българската армия през Първата световна война. Първоначално на военно-тактическа подготовка и мобилизация подлежат само християни, както е видно от разпратено по телеграф на 8 януари 1916 г. съобщение на началника на 21-и пех. полк за предстоящо свикване на новобранци в българската армия от набор 40. На основание приетия от 17-то ОНС на 1 юли 1914 г. Закон за повикване на обучение на всички християни, годни за военна служба на възраст от 26 до 46 години включително, в новоприсъединените земи първоначално са обучавани само българи християни, впоследствие това ограничение е отменено и в армията са призовани и българи мохамедани, но не и турци.

В рамките на продължителната и пагубна за българските национални интереси война десетки родопчани губят живота си на фронта, умират от рани и от болести или изчезват безследно. Те са героите на своите родни места, чиито изсечени върху паметниците имена вечно напомнят за воинската слава на българската армия. След кървавия световен сблъсък, останал в паметта на родопчани като „Голямата” или „Европейската” война, през 20-те години на XX в. в цялата страна се

въздига идея за увековечаване паметта на загиналите във войните през 1885, 1912-1913 и 1916-1918 г. Поставят се различни паметни знаци, като монументи, мавзолеи, обелиски, пирамиди, плочи и др. на обществени пространства в селищата, в черковни дворове, училища, читалища. Сравнително скоро тази дейност е централизирана от Министерството на войната и се обръща в държавна задача. От 1925 г. започва да функционира нарочна служба за поддържане на военните гробове, а през 1931 г. към щаба на армията е сформирано специализирано „Отделение за военните музеи, паметници и гробове“, което широкомащабно задейства процесите, свързани с местата на военната памет. Отделението поема грижата да приканва местните власти за изграждане на инициативни комитети за поставяне на паметници в селищата. Съгласува техните учредителни протоколи, подпомага уточнението на списъците със загиналите във войните от дадено населено място, дава насоки за вида на паметниците и най-вече за надписите, изпраща типови проекти и съгласува проектите за паметниците, дава протокол за тържественото откриване и т.н.

През 1936 г. е обнародван закон, с който се създава национален фонд „Военни музеи, паметници и гробове“. Той позволява инициативните комитети по места да ползват „помощи, дарения, завещания в пари, движими и недвижими имоти“ за издигане и поддържане на военни мемориали. В правилника по приложението се сочи, че датите 3 октомври, Ден на падналите за Родината, и 6 май, общият празник на войската, са дати за събиране на средства за целта чрез доблъващи даренията подходящи форми: напр. разпространение на възпоменателни знаци, медали, пощенски картички и др.

Военното министерство създава регистър на паметници в чест на паднали в сражения воини. Той е попълван чрез местните власти, които предоставят на Отделението за военните музеи, паметници и гробове изискваната по типов формуляр подробна информация. Докладват вид на паметника – архитектурен или архитектурно скулптурен; размери; материал. Посочват още къде е построен, по чий проект; кога е построен и по чия инициатива; какви средства са вложени, отпусната ли е парична помощ от държавно учреждение, от кое и колко; чия памет, какви събития увековечава; кога се чества паметта на загиналите – веднъж годишно или многократно? Изписани ли са имената на героите и какви други надписи има паметникът? Изисква се и фотографска снимка.

Документалните източници сочат, че през втората половина на 1937 г. още по-настойчиво и централизирано са активирани дейностите по изграждане на паметници. С циркулярни писма по места се разпорежда: „Като се има предвид, че повече от 20 години са изминали от свършека на войните и никакви причини не биха могли да извинят общинските управи по места, където нищо не е направено по въпроса“, да започнат дейности по поставяне на паметен знак. Изисква се съгласуване на уставите на инициативните комитети с Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Списъците на загиналите са установени и се попълват по графи: чин, три имена, месторождение, в коя войскова част е служил и къде и кога е загинал. Освен припомняне на ангажиментите на местните власти за изграждане на военни паметници настойчиво се набляга за отговорност по въпроса, активно събиране на дарителски средства и предвиждане на по-големи суми в

общинските бюджети за завършването им (ДА-Смолян, ф. 356К, оп. 1, а.е. 37, л. 1. Вж. ДВ бр. 126у 10 юни 1936; ДВ бр. 23, 3 февруари 1937).

В СМОЛЯНСКА ОБЛАСТ СА ИЗДИГНАТИ ОБЩО 65 ВОЕННИ ПАМЕТНИКА,

вписани в Областния регистър по Закона за военните паметници от 2006 г. Двадесет от тях, представляващи паметници мавзолеи, пирамиди, чешми-паметници и паметни плочи, увековечават геройската служба и жертвата на загинали в Първата световна война родопчани. <https://sm.government.bg/page/99-oblasten-registyr-na-voennite-pametnici>

Първият военен паметник в среднородопския край е издигнат през 1921 г. в село Косово, по това време в Хвойненска община, а днес към Нареченски бани. Това е регистрирано при каталогизирането на военните паметници в страната от екип на Националния военно-исторически музей и публикувано в сборника „Военните паметници в България“ с автори полк. Петко Йотов, Соня Димитрова и Даниела Цанкова-Ганчева през 2003 г. Пирамидата в памет на загинали от селото в Първата световна война е издигната в двора на черквата „Успение Богородично“.

Най-внушителният военен паметник в Смолянска област, на който са почитени падналите в Първата световна война, е този в Чепеларе. Първи сведения за местната инициатива дава протокол от 1928 г. на читалище „Родопска искра“. На заседание на 26 ноември с.г. се разглежда решение за изграждане на паметник в чест на падналите във войните съграждани. Избран е инициативен комитет, в който влизат свещ. Христо Поп-

маринов, кметът Вълко Кузманов и началникът на агенцията на Българска земеделска банка в селището. С първото дарение на книжарите Стоян Марев и Никола Чиликов се придава отчетност на дейността по събиране на средства – закупен е металически печат на комитета, който за съжаление не е запазен за поколенията, кочан за квитанции, касова книга и папка за документи. Съхранената богата документация на инициативния комитет е оформена в самостоятелен фонд в Държавния архив в Смолян под № 155К.

След 1928 г. инициативният комитет за построяване на паметника на загиналите във войните чепеларци години работи по разгласа в селището, в района и страната, уточняване на списъците на загиналите, избор на място за изграждане, на изпълнители и др. Активно започват да се събира средства през 1935 г. Осигурена е „Златна книга на комитета за въздигане паметник на падналите ЧЕПЕЛАРСКИ ГЕРОИ през войните 1912 – 1918 год. Чепеларе – 1936 год.“. Подвързаният с кожа внушителен том от листове качествена хартия е надписан с посочения текст на украсената с венци на славата предна корица. Закупен е за 330 лв. от книжарницата „Отец Паусий“ в Пловдив. На първа страница

Паметникът в Чепеларе

е подписът на цар Борис, положен в „София, 6 май 1936 г.". В златната книга са отправени официални поздравления от министри и други служебни лица, отбелязани са частни и институционални дарители, като за всеки е отделена страница, за да напише свое послание. От касовата книга на комитета е видно, че общо са набрани 197 217 лв., от които са разходвани 194 959 лв. Най-много средства са отпуснати от общинския бюджет на Чепеларе. Най-голямо дарение е направил Георги Хаджикостадинов, който е предприемач-строител на паметника.

През 1936 година започва същинската строителна работа. Определено е място на възвишението в източния край на селището, в махалата при черквата „Св. Богородица“. Автори на проекта са скулпторите Никола Попов и К. Ихтияров от Пловдив. Проектът е визуално близък с паметника на Шипка (осветен 1934 г.). Също е внушителен – височина близо 13 м и фундамент в основата 4.5 x 4.5 м. В основата на монумента има вграден параклис с вход. Над входа са разположени изсечени от камък меч и венец. От четирите страни в горната част има също изсечени от камък кръстове за храброст. Надписите са: „На падналите за родината чепеларци“ и върху две мраморни плочи, монтирани на срещуположни страни, са изписани имената на загиналите в Сръбско-българската, Балканските и Първата световна война.

За материалите – камък, чакъл и пясък, инициативният комитетът взема на свое име право за добив от близки карieri, също така поставя условие за контрол на строителните дейности. В основата е вградена капсула на времето с послание към идните поколения и заедно с нея шепя нови монети, надлежно описани от комитета – общо 188 бр. с номинали от 100, 50, 20, 10, 5, 2 и 1 лев. За параклиса при паметника и за церемонията на

освещаването от Пловдив е закупена икона на св. архангел Михаил на стойност 400 лв.

Освещаването на 8 август 1938 г. събира Смолянския гарнизон и представителна част от планинската батарея при Асеновград, цялото гражданство на Чепеларе и много гости от Пловдив, Смолян, Асеновград и района.

ЦАР БОРИС ТРЕТИ ИЗПРАЩА ПОЗДРАВТЕЛНА ТЕЛЕГРАМА.

Религиозната церемония е водена от Пловдивския митрополит епископ Харитон. Тържествена реч произнася ген. Марков, началник на Пловдивския гарнизон. Поздравления отправят редица други официални лица, присъствали на откриването. Поднесени са над 50 венци от различни организации. Получени са телеграми от страната и от района на Родопите. В деня на освещаване на паметника местният двуседмичник „Родопска искра“ излиза със специален двоен брой. На първа страница е поместена снимка на паметника и списък на загиналите с чиновите и имената, частта и къде са починали. Това са общо 45 чепеларци, загубили живота си в Сръбско-българската война – един, 8 във войните 1912-1913 г. и 36 в Първата световна война, сред които има и българи-мюсюлмани.

В следващите няколко години около паметника и в неговото подножие гимнастическото дружество „Родопски юнак“ в Чепеларе провежда ежегодни събори. Те се съпровождат с молебени, манифестации и речи, спортни игри и надпревари по петобой и лека атлетика, демонстрации и увеселение, както е утвърдено по протокол от юнашките дружества в страната. В годините на социализма чествания пред паметника не са

провеждани. През 80-те години на XX в. в съседство с паметника е поставена плоча с имената на загиналите във Втората световна война и е изградена чешма. През 2012 г. паметникът е частично реновиран по Националния план за честване на 100 години от Балканската война. Още тогава местната власт замисля цялостна реставрация и облагородяване на околното пространство. Така през 2017 г. община Чепеларе стартира европейски проект за реновиране на самия паметник и прилежащите части, успешно завършен през 2022 г. Днес паметникът е място за открити уроци на ученици и се предлага за посещения на организирани групи в туристически пакети заедно с намиращия се в съседство Музей на рогопския карст.

Вторият паметник, който се представя тук, е осветен през 1935 г. на големия църковен празник Възнесение Господне, Спасовден, в село Стойките, числящо се по това време към община Чепеларе (днес в рамките на Смолянска община). Намира се при едноименния параклис в местността Кърмилата, югозападно от селото. Представлява четиристепенен обелиск с кръст на върха. Проектант е местният строителен техник Манол Николов Ярџмов. Средствата са осигурени от селския бюджет. На четирите стени освен поветителския надпис „Издигнат през 1934 г. в памет на падналите войници борци за народна свобода (// От признателните стойченци“, са изсечени имената на загиналите във войните през 1912-1913 и 1916-1918 г. и местата на паметните битки, където е пролята кръвта на воините – Смилян и Палас, Охрид и Булаир, Битоля и Дојран, Криволак и Елешница. Тържеството по откриването е с участието на войскова част от Смолянския гарнизон, Негово Пр. епископ Харитон, официални лица, све-

*Паметникът край с. Стойките заедно
с параклиса „Възнесение Господне”*

щеници, учители, учащи, жители от селото и района. В навечерието на освещаването – 5 юни, на мястото е проведена тържествена заря-проверка с обявяване имената на загиналите 23-ма стойченци. Тогава е осветено знамето на местното Дружество на запасните подофицери. Дописник на смолянския двуседмичник за култура, просвета и стопански живот „Красногор” отбелязва това мащабно тържество, като започва с думите „Още като слиза човек от Ешекулак прави му впечатление една височинка, която като купол се издига над шосето и красивата околност на с. Стойките. На тоя купол е черквичката „Св. Спас” и на нея новият паметник, който символизира безсмъртието на падналите за свободата и признателността и почитта на живите стойченци”. Мястото не е подбрано случайно – осветеното християнско място да даде покой на душите на оставилите кости по далечни и незнайни земи. До днес паметникът е посещаван при ежегодното почитане на

църковния празник Възнесение Господне-Спасовден на едноименния параклис. 80 години след изграждането, през 2014 г. по инициатива на Съюза на запасните офицери и сержанти в Смолян, с подкрепата на Фондация „Българска памет – братя Диневи“, както и със съдействие от стойченската горовладелска кооперация „Борика“ паметникът е реновиран.

На 14 ноември 1937 г. в Райково, днес квартал на Смолян, се създава комитет по изграждане на паметник на загиналите във войните, чиято документация се съхранява в Държавен архив-Смолян във фонд № 356К. От него е видно, че поканата към гражданството на Райково за обсъждане идеята за паметник е отправена от кмета на селото. Събранието е многолюдно и се провежда в салона на читалището „Славиеви гори“. Из-

Паметникът в Смолян, кв. Райково

казват се над 10 човека в подкрепа на инициативата. Присъствалите гласуват устав и управителни органи на местен инициативен комитет. За председател е избран кметът Георги Ам. Кисимов. Контролната комисия е оглавена от Щилъон Ст. Куклев. Следва замиране на дейността за известен период, но комитетът се активира през 1940 г. Започва дейност за привличане на дарители от страната. Отворена е Златна книга. На специално свикано събрание на управителните органи кметът докладва за осигуряването на тази книга от София и отправените в нейните първи страници пожелания от членовете на правителството. Записани са имената на първите дарители, начело със заводите „Чилев“ в Костинброд със сумата 10 хил. лв. По време на Втората световна война дейността на комитета отново замира.

През 1948 г. в Райково е избран нов комитет за „постройка на паметник за загиналите за свободата“ с председател Мурджо Стоев. От гържавния бюджет са отпуснати целеви средства в размер на 100 хил. лв. и за кратко време е организирано изграждането на паметника. Той се намира на възвишение между Горно и Долно Райково, в близост до сградите на тютюневата кооперация, гимназията „Васил Левски“ и читалището „Орфееви гори“. Представлява паметник-мавзолей с основен корпус 6 на 7 м, с апсидна стена в дъното срещу вратата. Високият 10 м пилон е увековечен от две страни с бронзови кръстове за храброст. Изграден е от местен дялан камък пясъчник по проект на арх. Александър Доросиев в съавторство със скулпторката Златка Георгиева. Имената на загиналите и безследно изчезналите в Първата световна война 37 райковци са изписани заедно с тези на падналите през войните

1912-1913 г. на обща плоча, монтирана на предната стена на мавзолея. На груга плоча са изписани имената на „загиналите в борбата против фашизма, капитализма и в Отечествена война”. През 1975-а по повод 30-годишнината от Отечествена война от български военни гробища в Унгария е донесена капсула с пръст и е поставена в мавзолея. Тогава са монтирани още две плочи с имена на загинали във втората фаза на Втората световна война. Обявен е за „недвижим исторически паметник с местно значение“ по Закона за културното наследство със списък от 1969 г. В последните десетина и повече години община Смолян организира ежегодно поклонение пред този паметник на 9 май – Ден на Европа и победа над хитлерофашизма. Реновиран е с дарения и със средства по Националния план за честване на 100 години от Балканската война.

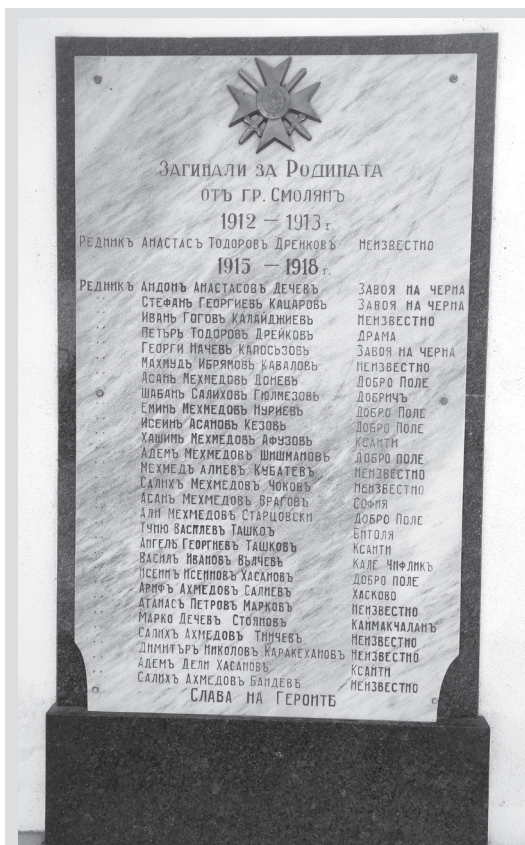
На 18 декември 1937 г. в Смолян е свикано общо събрание по покана на кмета г-р Костагин Башулков. Целта е да се избере инициативен комитет за направа на паметна плоча с имената на загиналите във войните през 1912-1913 и 1915-1918 г. от Смолянска община. За председател е избран подп. Димитър Янчев, командир на Смолянския гарнизон. Контролният съвет е оглавен от директора на местния клон на БЗБ Димитър Димиев. Комитетът развива усърдна дейност за уточняване имената на загиналите, за събиране на средства, за договориране на работата с майстори-каменоделци. Значителна сума е отпусната от общинския бюджет, но има и събрани дарителски средства. Избрани за изпълнители са скулпторът Никола Попов и пловдивският каменоделец Петър Малфати. На мраморната плоча са изсечени имената на 28 воина от Смолянска община. Пет години по-късно, през 1943-а, паметната плоча е

монтирана в хола (централния коридор – б.а.) на новопостроеното училище „Св. св. Кирил и Методий“. При последвали ремонтни дейности в сградата плочата е свалена и съхранена в училищните складове, където остава за десетилетия. За честванията на 150-годишнината на училището през 2006 г. е извадена от забвение и поставена на видно място в централното фоайе на новия корпус на сградата. През 2013 г. е обмислено нейното поставяне на видно обществено място. По проект на Клуба на запасните офицери и сержанти в Смолян, защитен по Националния план за поддръжка на военни паметници по повод 100 години от Първата световна война, паметната плоча е монтирана при входа на Военния клуб в Смолян и тържествено осветена през 2018 г.

Във фонда на община Златоград, съхраняван в Държавния архив в Смолян, се пази папка, документираща

ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПАМЕТНИК-ЧЕШМА

В чест на падналите във войните за национално обединение (ДА-Смолян, Фонд 88к, оп. 1, а.е. 37). През април 1948 г. в Златоград е открита чешма с възпоменателна плоча в чест на загиналите на свободата, над която се извисява фигура на митичния златоградски герой-брател Делю хайдутин. Реализацията на това начинание трае 10 години, след като е изграден инициативен комитет. Първата среща на комитета е на 19 юни 1938 г. в сградата на читалище „Просвета“ по покана на кмета. На това събрание „за размяна на мисли по образуване на комитет за увековечаване паметта на загиналите във войните 1885, 1912-1913 и 1915/1918 година“ е взето решение за изграждане на паметник, наречен на митичния златоградски герой Делю войвода. Инициативният

Паметната плоча в Смолян

родният представител Сирко Станчев. Помощ оказва и арх. Храбър Попов, преподавател по това време във Висшето строително училище в София.

През април 1941 г., след като са напреднали организационните дейности, община Златоград отпуска на инициативния комитет безвъзмездно място за постройка на чешма-паметник в размер на 840 кв.м. То се намира в центъра, в южната част от площада, пред сградата на читалището. Проекта за паметника изработва скулп-

комитет е оглавен от Никола х. Георгиев х. Ников със заместник Сюлман Ис. Музинов. Контролната комисия е с председател Манола К. Профиров. Приет е устав, по който комитетът да се ръководи в организацията по набирането на средства и строежа на паметника. Посредническа роля по реализация, връзка с институциите в лицето на инициативен комитет, кметство, щаба на войската и изпълнители изграва съмишленикът за делото – на-

торът на столичната община Васил Зидаров. Изработката е възложена на каменоделеца Борис Мандраджиев, родом от Златоград, завършил Рисувателното училище, работещ по това време в София. Двамата поддържат постоянна връзка със Сирко Станчев. На 17 декември 1941 г. Васил Зидаров уведомява кмета на Златоград, че художествения съвет към министъра на войната е одобрил предложения от него проект за паметник-чешма с фигурата на Дельо войвода. Общата сума за мемориала възлиза на 132 хил. лв.

В обяснителната записка е разписано по точки всичко по разходите. Чешмата ще се изгради от масивни гранитни блокове от Владея. От същия материал ще са оформени пейки и бордюри. Пространството отпред ще

*Снимка на паметника-чешма в Златоград,
50-те години на XX в. (архив/*

Снимки на автора, август 2025 г.

се покрие с базалтови плочки. Фигурата на Делъо войвода с височина 1.20 м ще се изработи в макет от гипс и отлее от бронз. Предвиждат се три бронзови чучура с декоративни розети в основата на чешмата. Бронзова отливка на кръст за храброст и бронзови букви за надпис ще завършват декорацията. На 20 септември 1941 г. е подписан договор с Борис Георгиев Мандраджиев за каменоделската работа на стойност 88 хил. лв. Упоменато е, че орденът за храброст, надписите и други бронзови части се изработват от скулптора Васил Зигаров. Превозът на съставните части по влака от София до Маказа е включен в договора, а доставката до Златоград е задължение на комитета. По редица причини – главно войната и последвалите в България събития, проектът се проточва във времето. Но в крайна сметка в качество на акордант Борис Мандраджиев довършва заданието. На 26 април 1948 г. инициативният комитет по изграждането заедно с привлечено вещо лице – Васил Ценов от районното инженерство в Златоград, на място приема работата като окончателно завършена и разпорежда разплащане на сумата от 300 хил. лв. През септември 1950 г. е отправена покана към членовете на управителния съвет и на контролната комисия на комитета за отчитане на сметките по постройка на паметника-чешма и закриването му съгласно утвърдения устав от 1937 г.

При реализацията на нов градоустройствен проект на съвременния централен площад на Златоград, открит през 1981 г., чешмата паметник е разрушена. Демонтираната фигура на Делъо войвода по-късно е поставена в близкото село Старцево. В центъра на Златоград се извисява величествен паметник на героя, затова скулптурата на Борис Мандраджиев е за-

помнена от местните като Малък Делъо. През 1993 г. е изграден нов паметник на падналите във войните от Златоград и имената им отново са пред погледите на наследниците.

С този текст са представени историите на някои от паметниците в Смолянска област, свързани с Първата световна война. Разгледано е тяхното създаване, по-нататъшна съдба и съвременното им присъствие в живота на селището. Такива обекти и места са част от конструкцията на всяка една локална памет и идентичност и нареждат пантеон от позабравени герои. Подкрепят включването на този край в големия национален разказ за войната. Грижа на съвременниците е тяхната поддръжка и почитане. А защо не и изграждане на нови такива паметници!